

ERMENİLERİN ELAZIĞ VİLAYETİNDEKİ KONUMU VE TÜRK NÜFUS

Recep KAHAN*
Muhammet ÖZKAN**

Derleme Makalesi/Rewiev Article

Atıf/Cite as: Kahan, R. ve Özkan, M. (2023). Ermenilerin Elazığ Vilayetindeki Konumu ve Türk Nüfus. *DÜMAD (Dünya Mültidisipliner Araştırmalar Dergisi)*, 6(Prof. Dr. Durmuş Ali Arslan Özel Sayısı), 25-37.

Özet

Mesrob K. Krikorian tarafından 1860-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne hizmet eden Ermeniler hakkında bir doktora tezi yapılmıştır. Bu tezde özellikle Türkiye'nin doğu vilayetleri ve bunlardan biri olan Elazığ'da yaşayan Ermeniler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Demografik bilgiler üzerinde ısrarlı bir şekilde durulmakta ve Elazığ'daki Ermenilerin Müslüman ve diğer milletlerden daha fazla olduğu ispat edilmeye çalışılmaktadır. Eserin devamında Ermenilerin günlük hayata, ticarete, sanayiye ve devlet kurumlarına yapmış oldukları katkılar ve sahip oldukları unvanlar üzerinde durulmakta ve bu unvanların Türkler tarafından genel olarak en düşük mertebelerde verildiği, kasıtlı bir şekilde ifade edilmektedir. Müellif bunu yaparken her vilayete ayırmış olduğu ana kısımlar ile son kertede ifade ettiği genel durumdaki bilileri ayrıştırmakta ve bu son kısımlarda okuyucuyu Türklerin aleyhine yönlendirici bir tavır sergilemektedir.

Bu makalede Mesrob K. Krikorian'ın eserinde izah edilmeye çalışılan gerçek dışı senaryoya karşı Türk tezlerini ortaya koyan delillere yer verilmekte ve eserin Türkler aleyhindeki asılsız suçlamaları çürütülmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Krikorian, Türk, Ermeni, Osmanlı, Elazığ.

Abstract

A doctoral thesis was made by Mesrob K. Krikorian about Armenians who served the Ottoman Empire between 1860-1908. In this thesis, detailed information is given about the eastern provinces of Turkey and the Armenians living in Elazığ, which is one of them. Demographic information is

* Öğretmen, Karalı İlkokulu, recepkaahan31@hotmail.com , Orcid: 0000-0002-7481-5320

** Öğretmen, Koçören Naciye Tınaztepe İlkokulu, muhammetozkan31@hotmail.com , Orcid: 0000-0003-1499-3288

persistently emphasized and it is tried to prove that the Armenians in Elazığ are more than Muslims and other nationalities. In the continuation of the work, the contributions of Armenians to daily life, commerce, industry and state institutions and the titles they hold are emphasized, and it is deliberately stated that these titles are generally given by the Turks at the lowest level. While doing this, the author distinguishes the main parts that he has allocated to each province and the general information he expresses in the last instance, and in these last parts he displays an attitude that directs the reader to the detriment of the Turks.

In this article, the evidences revealing the Turkish theses against the unrealistic scenario tried to be explained in the work of Mesrob K. Krikorian are included and the baseless accusations of the work against the Turks are tried to be disproved.

Keywords: Krikorian, Turkish, Armenian, Ottoman, Elazığ.

Giriş

Elazığ vilayeti (Mamüret'ül-Aziz'dan kısaltıldı) Harput (Kharpût), Mezre, Malatya (Malatiya) ve Hozat (Khozât) bölgelerini kapsardı. Sultan Abdül'aziz'in günlerinde (1861-76) Mezre önemli bir yönetim ve askeri merkez oldu ve Mamuret ül-aziz (Aziz tarafından bayındır hale getirilen kasaba) Sultan'ın onuruna vali İsmail Paşa tarafından isimlendirildi. Daha sonra ilân edilen Vilayet Nizamnamesi (province regulations), Harput bir mutasarrıflığa dönüştürüldü ve daha sonra, ayrı bir vilayet olarak düzenlendiği zaman olan 1296 H./1878-9'a kadar bağımsız (1875) bir şekilde, ilk olarak Diyarbakır'a bağlandı.¹

Harput (Rumca Xarpote, Arb. Khartabirt ve Osm.Türk. Kharpût) Ermeniler tarafından Kharberd (Kharpert' zamiri idi)veya Qarberd şeklinde tanımlanır. Berd kale manasına gelir, fakat 'khar' kelimesinin orijini karanlıktır. Bu ya yerel eski bir isim veya 'gar' yani taşın Ermenicesi olarak aynı olabilir. Her nasılsa, Harput bölgesi tarihi olarak Ziad veya Ziata (Latince Ziata kalesi, Süryanicede Ziyat ve Hisna de Zaid, Arb. Hisn Ziyad ve Osm. Türk Hisn Ziyâd) ismi altında tarihçiler ve coğrafyacılar tarafından zikredilmekte olan kale, eski Ermenicede Anzit veya Hanzit (Rumca Anzetinis, Qanzit, Süryanice Anzit veya Hanzit ve Arab. Hanzit veya Hinzit) vilayet için uygundur.

On ikinci yüzyılda Türkmen *Artuqid House* ve on üçüncü yüzyılda Eyyubiler ve Selçuklular Harput'a egemen oldular. 1230'da Mogollar tarafından işgal edildi, fakat üç yıl sonra (631 H./1233-4) Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad orayı feth etti. Selçuklu dönemi tarihi karışık ve tam olarak bilinmemektedir. Ondördüncü yüzyılın ortalarında Harput Eretna ve Dulkadir Türkmen kabileleri tarafından yönetildi. 767 H./1365-6'da Mısırlıların eline geçti ve yüzyılın sonuna doğru Sivas

¹ V. Minorsky, Ma'muret al-'Aziz, 'EI, vol. 3, p. 224; J. Kramers, art. Kharput, 'EI', vol. 2, pp. 915-16; Besim Darkot, "EI'aziz", İ.A, Cilt: 31, s. 221-2.

hükümdarı Kadı Ahmed Burhaneddin onu mülklerine kattı ve Akkoyunlu Kara Osman karşısında orayı kendi savundu.

Moğol İmparatoru Timur Anadolu seferinden dönüşünde Harput'a boyun eğdirerek egemenliğini kabul ettirdi. Daha sonra Timur Dulkadir kabilesine tekrar oranın yönetimini verdi ve Melik Arslan'ın günlerinde Akkoyunlu Uzun Hasan burayı işgal etti. 913 H./1507-8'de Safevi Şah İsmail'in yönetimi altına girdi, fakat Sultan I. Selim'in veziri Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbakır'ın fethinden sonra (921-3 H./1515-17) Harput'u alarak, doğrudan Babiâli'nin yönetimine soktu².

İdari Yapı ve Nüfus

1312 H./1894-5 vilayet yıllığı Ermeni yerleşimcileri sayısını 75.416 olarak tahmin eder³ ve buna 357 yabancı Ermeni daha ekler. Cuinet Elazığ'ın bütün nüfusunu 575.314 olarak kaydeder⁴, bunun 69.719'u Ermeni, 650'si Rum, geri kalanı ise Türkler, Kürtler ve Kızılbaşlar idi. Aynı yazar Ermeni nüfusu için aşağıdaki istatistikî detayları verir:⁵

Elazığ Sancağı

Apostolic	39.343
Katolik	905
Protestan	5.100
Topmal	45.348

Malatya Sancağı

Apostolic	15.080
Katolik	770
Protestan	350
Toplam	16.200

Hozat Sancağı

Apostolic	7.560
Protestan	610
Toplam	8.170

Görülebileceği üzere bu üç sancakta bulunan toplam nüfus 69.718 kişidir. Krikorian, Cuinet'in Türklerden daha muhafazakar olduğunu, bu yüzden Elazığ'daki Ermeniler için verdiği rakamların Ermeni kaynakları tarafından verilen sayılarla oldukça farklı olduğunu söylemektedir. Buna karşılık

² Mesrob K. Krikorian, *Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Ermeniler, 1860-1908*, Viyana 1976, s. 70-71.

³ Elazığ sancağında 52. 407 Ermeni yaşamaktaydı; 9. 933'ü Malatya ve 13. 076'sı Hozat'taydı.

⁴ 1897 tarihinde yapılan istatistiği kaynak gösteren Güran, Elazığ (Mamuret ül-Aziz)'in genel nüfusunu 466.579 olarak, buradaki Müslümanları 380.092, gayrimüslimleri ise 86.487 olarak vermektedir (Güran, *a.g.m.*, s. 173).

⁵ Krikorian, *a.g.e.*, s. 71-72. Cuinet, Cilt: II, s. 322.

Theodik'in Almanak'ı Elazığ Ermenilerini yaklaşık 204.000 olarak göstermekteyken⁶ Lepsius'tan naklen verilen Ormanian⁷ ise Elazığ Ermenilerini 131.200 civarında göstermektedir:

Sancaklar Nüfus Toplamı

Harput	51.000
Kemaliye	10.200
Arapkir	19.500
Çemişkezek	9.000
Peri	18.500
Malatya	23.000

Krokian, "Ormanian'ın istatistiklerini kabul etmeye meyilli olduğunu ancak herşeye rağmen nispi konuşmak, daha güvenli olacaktır" demektedir.

Krikorian, bütün çalışma süresince çelişkili ifadeler kullandığını bir kez daha ortaya koymuştur. Bazan çoğunluğu sahiplenmekte, bazan da azınlığa düşmeyi Osmanlı istatistiklerinin düzensizliğine vermekte, diğer taraftan kendi beğenisine göre kaynaklar seçerek bunları salt doğrularmış gibi lanse etmekte, bütün bunlara rağmen kendisinde de bir istikrarın olmadığını fark edememektedir. Bu bakımdan erken tarihlerden itibaren Elazığ'a ait nüfus bilgilerini vermekte yarar vardır.

Marcel Leart'ın (1882) Patrikhaneye atfen verdiği rakamlar Elazığ (Harput)'da 270.000⁸, Patrikhaneye atfen çeşitli kaynaklarca verilen rakamlara göre (1880) 155.000, (1881) 107.059, (1912) 168.000⁹ Ermeni olduğunu belirtmektedir. Elazığ vilayetindeki Ermeni nüfus hakkında çeşitli kaynaklara dayanarak verilen bir istatistikte ise Patrikliğe göre (1880) Elazığ Ermeni nüfusu 158.000, (1881) 107.059'dur. Osmanlılara göre (1890) ise 74.158, Lloyd'a göre (1890) 81.155 idi. 1893 Nüfus Sayımı'na göre (1890) 79.974, Osmanlılara göre (1895) 84.422¹⁰, Lynch'e göre (1896) 93.000 idi¹¹. Fransız Sarı Kitabı'na göre ise (1890) Elazığ Ermeni nüfusu 69.718 olarak tespit edilmiştir¹². 1911-12 Yılına ait Anadolu Vilayeti Ermeni nüfusu verilerine göre Elazığ Ermeni nüfusu 111.043 iken

⁶ Theodik, The Almanac for Everyone, 1922, p. 261.

⁷ J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', pp. 306-7'den naklen M. Ormanian, 'The Church of Armenia', p. 206-7.

⁸ Gürün, a.g.e., s. 126'dan naklen Marcel Leart, La Question Armenienne a la 'Lumiere des Documents, Paris, 1913.

⁹ Gürün, a.g.e., s. 131.

¹⁰ Osmanlı Devleti 1840'lı yıllarda da yaptığı sayımlarda açıkça Ermeni nüfusunu vermektedir. Buna rağmen Ermeniler o tarihe ait rakamları da kendi istedikleri şekilde yorumlamaktadırlar. Erzurum'un 1847 tarihli nüfus defterlerinde bu durum açıkça görülmektedir. Bkz. Haydar Çoruh (2002). "Erzurum'daki Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Ankara; bu yayının tablolarla genişletilmiş hali için bk. aynı müellif, "Erzurum'daki Türk Ve Ermeni Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", Güneyde Bir Tarih Sevdalısı Dr. Süleyman Hatıpoğlu Armaganı, Gazi Yayınları, Ankara 2022.

¹¹ Gürün, a.g.e., s. 145.

¹² Uras, a.g.e., s. 141.

Ermeni Patrikliğinin kayıtlarında 168.000 olarak gösterilmiştir¹³. J.McCarthy'nin 1914 tahminine göre Elazığ Ermeni nüfusu ise 124.289 olarak tespit edilmiştir¹⁴. Patriklik ve Ormanian dışında Elazığ Ermenileri için verilen rakamların üst seviyesi daima 100.000'in altında kalmaktadır. Bu da Ermenilerin verdiği rakamların oldukça abartılı olduğuna işaret eder. Öyleyse Elazığ Ermenileri için verilebilecek en doğru nüfus miktarının Ormanian'ın rakamı olmadığı da aşikârdır.

Ermenilerin Vilayette Yapmış Oldukları Hizmetler

Meslek ve Zanaatlar¹⁵

Sosyal yaşamda Ermeni toplumunun iştirakçileri Elazığ ve Malatya sancaklarında yaygındı. Bu bölgelerin bütün kazalarında, Akçadağ hariç (Malatya'da) Ermeniler hükümet meselelerinin farklı alanlarında göze çarpan iştirakçilere sahipti.

Hozat (Dersim)'ta umumî idaredeki Ermenilerin hizmeti sadece Çemişkezek ve Peri kazalarında dikkate değerdı. Sancakların diğer kısımlarında da Ermeniler hükümet için çalışırdı, fakat onların katkıları birkaç daire ile sınırlıydı ve güçlü değildi, bunun sebebi belki mukayese edildiğinde, onların sayılarının öyle çok fazla olmaması idi.

İştirak Ettikleri Merkezler¹⁶

Eyalet merkezlerinde, Elazığ idarî meclisindeki Ermeniler düzenli bir şekilde dört milletvekiline sahiplerdi: ikisi seçilmiş ve ikisi tabii azaydı, ikincisi Apostolic ve Katolik toplumlarının ruhani başları oluyordu. Arapkir kazasında seçilmiş iki Ermeniye ilaveten iki veya üç tabii aza vardı, üçüncü kişi gelir ve gider kaleminde denetleyiciydi (c. 1887-91). 1880-1'de Ermeni Protestan toplumunun papazı memuriyetine dayanarak buradaki idarî mecliste rol alırdı. Kemaliye'deki Apostolic toplumunun başı yalnız bir tabii aza idi, onun yanında bir veya iki seçilmiş Ermeni iştirakçi bulunabilirdi. Keban kazasındaki Ermeni milletvekilleri, genellikle bir veya iki tane seçilirdi, fakat 1890'dan 1895'e kadar, vergi tahsil odasındaki Ermeni memur tabii bir azaydı. Malatya sancağının merkezinde Ermeniler idarî mecliste iki seçilmiş azaya, 1890'dan sonra Apostolic ve Katolik toplumlarının piskoposları devamlı olarak tabii aza olarak atandı. Besni ve Adiyaman kazalarında iki ve Kahta'da ve Akçadağ'da bir veya iki, Ermeni genellikle meclis için seçildi. Hozat sancağının merkezinde ve Çemişkezek ve Peri kazalarında normal olarak iki seçilmiş aza vardı, fakat Mazgirt, Ovacık ve Nazimiye'de sadece bir aza, seçilmiş veya tabii olarak bulunabilirdi, ikincisi Mal kaleminde denetleyici olurdu.

¹³ Özgül, *a.g.m.*, s. 58.

¹⁴ J.McCarthy, *a.g.m.*, s. 80.

¹⁵ Krikorian, *a.g.e.*, s. 72-73.

¹⁶ Krikorian, *a.g.e.*, s. 73.

Elazığ eyalet merkezindeki belediye meclislerinde 4 ila 9'a kadar Ermeni (1887-8-9) etkindi. Merkezi sancakların kazalarında genelde meclis için seçilen iki Ermeni vardı, fakat Kemaliye'de bazan sayıları üç olurdu. Malatya'da iki veya üç Ermeni belediye meclisinde yerleştirilirdi. Kahta ve Akçadağ'da tamamı Ermeni değilken Adıyaman ve Besni'de 1890'dan sonra iki aza görevlendirilirdi. Hozat sancağındaki Ermeni azalar 1880'lerde ve 1890 sonrasında ara sıra belediye meclislerine seçilirdi, fakat bu sadece Peri (Çarsancak), Çemişkezek ve Mazgirt bölgelerindeydi.

Elazığ'ın siyasî idaresindeki Ermeniler idarenin ve belediye meclisinin dışında bazı nahiyelerin yönetim sınırlarında ve merkezlerdeki soruşturma (imputation) komitesinde hizmet ederlerdi. 1890'dan sonra Elazığ'da idarî meclislerin müfettişliği şeklinde olan soruşturma komitesinde bir veya iki Ermeni vardı. 1298 H./1880-1'de vilayetin merkez sancağındaki sekiz Ermeni farklı nahiyelerin idaresindeki yardımcılardı, diğer ikisi idareciydi. Keban'da Argavan nahiyesinde, 1887'lerden 1895'e kadar vergi dairesi ve tapu kayıt katipleri Ermeniydi. 1907-8'de Ermeniler Kemaliye'de Agin, Iliç ve Abuçeh nahiyelerinin yönetim memurlarına yardım ediyorlardı. 1896 Reformlarından sonra mutasarrıf ve kaymakamların Ermeni mülazimleri var olduğu ümit edilmekteydi, fakat bu öyle değildi. Sadece c.1900 ve 1908 arasında bir vali muvini Ermeni oldu ve Arapkir ve Peri kazaları için Ermeni vali yardımcıları atandı.

Elazığ'ın ekonomik alanlarında pekçok Ermeni çeşitli kapasitelerde Türklerle ilişki kurarlardı. Maliye dairesinde sandık emini normalde Ermeniydi, bundan başka tahriratta daima iki civarında katip vardı. 1884-5'de ve 1907-8'de üç Ermeni memur ticaret odasında, bir veya ikisi gümrüklerde, vergi toplama kurulunda ise dört Ermeni bulunurdu. 1880'den 1885'e kadar tapu idaresinde dahi Ermeni, katip ve sandık eminleri vardı. Ermeni iştirakçiler, genellikle Ermenilerin perakendeci ve sandık emini oldukları, Reji'de özellikle çok ve yaygındılar. Bundan başka onların iki veya üç kadarı da, avukat, katip ve muhasebeci olarak faaliyet gösterirdi. 1887-8'de tütün tekelinin şefi Ermeniydi, 1894-5'de dokuz Ermeni memurun orada istihdam ediliyor olması ilgi çekici bir nottur. Duyun-ı umumiye idaresindeki iki veya üç Ermeni katip veya müfettiş olarak etkindi. 1907-8'de tahrirat şefi ve muhtıra (memoranda) katibi, yün araştırma acentesi ve bu dairelerin muhafızı (guard) Ermeniydi. Elazığ sancağının kazalarında bir veya iki Ermeni gelir ve gider kalemi denetleme şefi, rejide, Ziraat bankasında, Duyun-ı umumiye idaresinde ve tapu'da çalışırlardı (1880-5). 1884 ve 1891 arasında Keban'da ve 1884'den 1908'e kadar Arapkir'de tütün tekeli idarecilerinin ayakçısı Ermeniydi ve Kemaliye'de daima bir Ermeni vardı. 1880 ve 1885 arasında son kazada Duyun-ı umumiye idaresi müdürü Ermeniydi, 1907-8'de Arapkir'de kesin olarak Masurian Efendi muhasebeciydi ve aynı zamanda memurluğu katiplikdi. Malatya sancağı merkezinde umumi maliye sandık emini daima Ermeniydi Reji'deki acente şefi veya katibi de Ermeniydi ve 1884'den 1888'e kadar Duyun-ı umumiye idaresinde bir kişi idi ve tek Ermeni memurdu. Vergi denetleyicileri ve ziraat odası azaları

ve zanaatkarlar genellikle Ermeniydi. Malatya kazasındaki Ermeniler çoğunlukla mal kalemi denetleyiciliğinde, sık olarak da sandık eminliğinde çalışırlardı. Bazen Ziraat Bankası şubelerinde ve Tapu dairesinde de istihdam edilirdi. Hozat sancağında, Hozat, Peri ve Çemişkezek Ermenileri vergi toplayıcıları olarak, umumi maliyede sandık eminleri olarak, tütün tekeline acenteciler veya katipler olarak hükümet hizmetiyle ilişki içindeydiler, fakat onların iştirakleri düzenli değildi.

Elazığ'da vilayet merkezlerinin mahkemelerinde Bidayet mahkemesinde daima iki, sivil ve ağır ceza bölümünde bir Ermeni yargıç vardı. 1890'dan sonra İstinaf mahkemesine de iki Ermeni yerleştirildi. 1880 ve 1890 arasında iki veya üç Ermeni aza ticarî mahkemede etkindi. 1884-5'de ikinci kaptanlar (executive officer) Ermeniydi. Ermeni katipler bazan Bidayet mahkemelerine istihdam edilirdi. Elazığ kazasında bir Ermeni aza Bidayet mahkemesine düzenli olarak seçildi, şimdilik diğer memurlarda istihdam edilmekteydi. 1887-8'de Arapkir'de noter Ermeniydi, 1887 ve 1895 arasında mahkeme tebligatını sahibine ileten (process server) de genellikle Ermeniydi. 1887-8'de Kemaliye'de müstantik (judge d'instruction) yardımcısı ve 1890-1'de mahkeme tebligatını sahibine ileten kişi Ermeniydi. Malatya ve Hozat'ın merkezlerinde Bidayet mahkemesinde iki, sivil ve diğer ağır ceza bölümünde bir Ermeni yargıç iştirakçi idi. Sivil ve ağır ceza daireleri ayrı olmayan mahkemelerin bulunduğu bu sancakların kazalarında bir Ermeni Bidayet mahkemesinde daima bulundurulurdu, fakat Hozat'da bu sadece Peri, Çemişkezek ve Mazgirt için doğuydu.

Faaliyet Sahaları

Teknik meselelerin, tahrirat, eğitim, ziraat ve umumî sağlık alanlarında Ermeni iştirakçiler dikkate değerdi, fakat diğer dairelerde olduğu gibi öyle güçlü değillerdi. Elazığ'da, hükümet merkezlerinde, Ermenilerin sağladığı teknik katkı mühendislik dairesinde sınırlıydı. Ermeniler orada birinci veya ikinci mühendis ve ustabaşı olarak çalışırlardı¹⁷. 1894-5'te Belediye mühendisinin, mühendislik dairesindeki diğer iki mühendis gibi Ermeni olması ilginç bir bahistir. Vilayetin geri kalanında teknik alanlarda Ermeni iştirakçiler yükselip alçalırdı¹⁸. Bununla beraber 1891'de Arapkir'de, iki Ermeni yol inşa kurulunda aktif idiler, 1889-90'da Hozat'da baş mühendis Ermeniydi¹⁹.

Bundan başka farklı hükümet görevlerinde kayıtların ve hesapların değişiminde Ermeniler sadece tahrirat dairelerinde olduğu gibi istihdam edilirdi. Elazığ'da tahrirat şefliğinde genellikle bir Ermeni katip vardı. 1880-1'de ve 1884-5'de arazi sicilinde üç Ermeni çalışırdı, posta ve telgraf servisinde bir Ermeni katip bulunurdu. Elazığ kazasında arazi sicilinde genellikle bir ila üç Ermeni bulunurdu. İşin tuhafı şu ki, Arapkir'de gerçekte sık sık olmasa da nüfus sayım görevinde (census

¹⁷ Krikorian, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁸ Krikorian, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 75.

office) bir Ermeni faaldi. Malatya'da sadece merkezde, Besni'de ve Hozat'ta sadece Peri kazasında Ermeni memurlar zaman zaman arazi sicilinde çalışırlardı.

Eğitim alanında Ermeniler öğretmen olarak ve eğitim kurullarının azaları olarak işbirliği yaptılar. Arapkir, Kemaliye ve Keban kazalarında iki Türk aza karşılık eğitim kurullarında bazan bir veya iki Ermeni bulunurken, vilayet merkezinde eğitim meclisine genellikle iki veya üç Ermeni iştirak edebilirdi. Elazığ'daki hükümet orta okullunda Ermeni öğretmenler zaman zaman istihdam edilirdi. Örneğin Bedros (Pteros) Efendi orada (c.1887-90) Fransızca ve Coğrafya öğretiyordu. Aynı okulda 1890'lardan 1908'lere kadar Ermeni dili daha bir kaç vilayette öğretilir olması önemli bir noktadır. Vilayetlerin geri kalanlarında eğitim meselelerinde hiç Ermeni iştirakçi yoktu.

1880-1'de zirai araştırmalarda dört Ermeni vardı, 1889-90'da ticaret ve ziraat odalarında iki aza hizmet etmekteydi. 1890-91'de vilayet merkezindeki eczacı ve aşıcı, 1894-95'de eczacı ve ikinci olarak belediyenin doktoru Ermeniydi. Arapkir kazasında belediye hekimi sadece 1907-8'de Ermeniydi. Buna rağmen Elazığda 1907 yılında polis gücünde iki polis müfettiş yardımcısı ve bir polis vardı, fakat Arapkir, Malatya, Adıyaman ve Besni istasyonlarından herbirinde bir Ermeni polis etkiliydi. Kebanda aynı yıl iki polis istihdam ediliyordu.

Rumların Yaptıkları Hizmetler

Elazığ vilayetinin sosyal yaşamındaki Rum iştirakçiler çok başıbozdu. Bununla beraber, Rum memurları idarede, maliyede, yargıda, teknik meselelerde, tahriratda ve umumî sağlıkta bulabiliriz. Onların faaliyetleri Elazığ sancağının merkezinde sınırlıydı, fakat 1889-90'da ve 1894-5'de Malatya'da Belediye doktorları Rum'du. Bununla beraber onların sayıları her bir dairede birden fazla değildi²⁰.

1907-8'de Kenban'da, siyasî idarede yerel mecliste bir Rum aza vardı, Kemaliye'de 1890-1'de bir Rum aza idarî mecliste hizmetli idi. Vilayetin merkezinde, Kemaliye'de (1907-8) ticarî mahkemenin görevlisinde olduğu gibi, 1907-8'de mahkeme müfettişi Rum'du. Tekrar 1890-1 ve 1894-5'de Elazığ'daki tütün tekelinde Rum memurlar vardı. 1890-1'de Ziraat Bankasında bir Rum çalışıyordu ve 1894-5'de müdür muavini Rumdu. 1890-1'de Arapkir'de kesinlikle İdris Efendi genel maliye acentesinde, 1907-8'de Kemaliye'de tütün tekelinde idi, 1890-1'de Ziraat Bankası'nda bir Rum bulunabilirdi²¹.

1880-1'de vilayet merkezinde, tahriratda bir Rum sicilci (registar), bununla beraber 1884-5'de tahrirat şefliğinde esasen Rumlar da vardı. 1887-8'de ve 1889-90'da Rum memurlar Arşiv odasında istihdam edildiler, fakat 1894-5'de ve 1907-8'de aynı odanın müdürleri Rumdu. Teknik alanlar

²⁰ Krikorian, *a.g.e.*, s. 76.

²¹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 77.

meselesinde, 1889-90'da Elazığ'ın baş mühendisi Rumdu, 1890-1'de vilayet matbaasının idarî yardımcısı da Rum'du.

Ermenilerin Genel Durumu²²

Elazığ vilayetinin sosyal yaşamındaki Ermeni iştirakçiler sancak merkezinde, i.e. vilayetin merkezlerinde ve Arapkir, Kemaliye ve Keban kazalarında da çoğunluklardı.

Ermeni nüfuzunun güçlü olduğu alanlar siyasî idare, maliye ve yargıydı. Teknik meselelerde, tahriratta, eğitimde, ziraatte, umumî sağlıkta dahi Ermeniler rol oynadı, fakat onların faaliyetleri bu alanlarda tutarlı (consistent) değildi. Buna rağmen diğer vilayetlerde, Elazığ'da da Ermeniler kasten polis gücünün dışında tutuldular, öyleki bu güç hiçbir şekilde kullanılmadı. Elazığ'daki hükümet ortaokulunda Ermeni dili öğretilmesi özel ilgidendir. Öğretmenler Yovhannes Efendi ve Eduard Efendi idi²³.

Erzurumda Yetişmiş Önemli Ermeni Aydınları

ARDZRUNI, Nishan (1849-95). Abuçeh (Kemaliye) köyünde doğdu. İstanbul'da Askeri Tıp Okulu'nda tahsil yaptı. 1871'de mezun olduğunda, Osmanlı ordusu hizmetine eczacı ve cerrah olarak girdi. 1881'den 1889'a kadar Kemaliye ve Çemişkezek kazalarında belediye doktoru olarak istihdam edildi²⁴

ARSLAN, Dr Eduard. Padua Üniversitesi'nde tıp tahsili yaptı ve 1889'da mezun oldu. 1890'larda Elazığ'a belediye doktoru olarak tayin edildi.

ASASIAN, Yovhannes Efendi. 1900 civarlarından 1908'e kadar Elazığ vali muaviniydi.

BEGIAN, Kevork (1848-94). İstanbul Askeri Tıp Okulu'nda tıp tahsili yaptı. Sonra da eve döndü ve hükümete hizmet etti. Harput, Arapkir, Kemaliye, Bitlis ve Erzurum'da belediye doktoru olarak istihdam edildi²⁵.

BULUTIAN, Abgar (öl. ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında). Peri idarî meclisinin azasıydı.

DER-DAVIDIAN, Sarkis (1860-1935). Bir ilim adamı ve tüccardı, sosyal takibat kurulunun bir azası olarak Malayta mahkemesi (1890)'nde hizmet etti. 1895'den 1897'ye kadar Elazığ'da yaşadı ve 1907'de ailesiyle Amerika'ya yerleşmeye gitti.

²² Krikorian, *a.g.e.*, s. 77.

²³ Krikorian, *a.g.e.*, s. 77.

²⁴ Krikorian, *a.g.e.*, s. 78.

²⁵ Krikorian, *a.g.e.*, s. 78.

DJELDJELIAN, Yaruthiwn (1870-1915). Malatya’da doğdu ve eğitim aldı. Yerel hükümet ortaokulunda Fransızca öğrendi. Aynı zamanda Malatya’nın Latin Okulu’nda Fransızca ve Türkçe öğrendi.

DZERON, Manuk (1862-1938). Perçenç (Elazığ) köyünde doğdu ve Harput Fırat Nehri Koleji’nde eğitim aldı, İstanbul Üniversitesi’nde sivil mühendis tahsili gördü. 1886’da eve döndüğünde vilayet mühendis yardımcısı olarak istihdam edildi. Yaklaşık dört yıl, yol yapım çalışmalarıyla ilgilendi. Yöneticilerin sıkıştırılmalarına katlanamayarak, 1890’da Amerikaya göçetti.

ENSHERIAN, E. (1846-1910). Diyarbakır kökenlidir, New York’da tıp tahsili gördü ve 1877’de mezun oldu. Eve dönerek, belediye doktoru olarak ilk önce Elazığ’da on yıl kadar, daha sonra Trabzon’da yedi yıl kadar çalıştı. 1895 rahatsızlıklarından sonra, Amerikaya yerleşti.

ERMOYAN, Yaruthiwn. Peri kazasında vergi tahsildarıydı.

HELVADJIAN, Artin (1850-1915). İstanbul Askeri Tıp Okulu’nda tıp tahsili yaptı. Memleketine döndü ve kırk yıl Elazığ’da Türk hükümetine hizmet etti. Vicdani hizmetleri için Babiâlî tarafından kendisine nişan verildi²⁶.

.HOLOBIKIAN, Krikor. Peri’deki Ermeni Protestan toplumunun lideriydi, Harput Fırat Nehri Kolej’inde eğitildi. Peri yerel hükümetine belediye başkanı olarak hizmet etti.

IGNATIOSIAN, BOGHOS (1837-1905). Hüseyin köyünde doğdu (Elazığ), kültür dizileriyle ilgilendi. Elazığ’da Türk ordusuna kumaş sağladı. 1876 Ergani Madeni’ne yerleşti ve maden idaresinde istihdam edildi. Aynı zamanda Avrupadan dikiş makinelerin ithal etti. 1893’de Harput’a döndü²⁷.

KALINIAN, (Terzian), Khoren. 1899’da Harput Fırat Nehri Koleji’nden mezun oldu ve Malatya Protestan Okulu’nda bir yıl eğitim aldı. Sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi’nde tıp tahsili almaya gitti, kurslarını bitirir bitirmez üç yıl için Mezre’nin belediye doktoru oldu. Bizim kaynaklarımıza göre daha sonra ‘on yıl için’ askeri tıp birliklerinde hizmet etti ve sonradan Mısır’a gitti ve Alexandria’da yerleşti²⁸.

KESHISHIAN, Michayet (1874-1943). Tıp çalıştı, Beyrut Amerikan Üniversitesi’nden 1898’de mezun oldu ve ertesi yıl İstanbul Askeri Tıp Okulu’ndan diploma aldı. 1902’den sonra Malatya’da belediye ve mahkeme doktoru olarak görevlendirildi.

²⁶ Krikorian, *a.g.e.*, s. 79.

²⁷ Krikorian, *a.g.e.*, s. 79.

²⁸ Krikorian, *a.g.e.*, s. 79.

KETCHIAN, Araquel (1885-?). Kemaliye’de doğdu. Gemirgap köyündeki Arami (Aramean) Okulu’nda tahsil yaptı. Derslerini bitirdikten sonra Kemaliyede Maliye idaresinde 1908’e kadar muhasebeci olarak hizmet etti. Sonra hükümet memuru olarak çalışmaya devam etmek için İstanbul’a yerleşti.²⁹

KÜNDÜBEĞIAN, Serob Efendi (1868-1915). 1893’te arazi tahrir müdürü ve Malatya’da Umumi Maliye idaresinde bir vekil (agent, amil) oldu. 1904’de Adıyaman (Hisni Mansur) kazasında polis müfettişiydi.

KÜNDÜBEGIAN, Yovhannes (c. 1865-1915). 1890’dan 1903’e kadar verdi dairesi vekili ve Malatya adlî mahkemesinin azasıydı.

MAKARIAN, Makar (?-1915). Hükümet ve toplumunun hizmetinde bir ilim adamıydı. Kuyulu (Elazığ) köyünün idarecisi olup, orada doğdu. Ermeni Lusavortchakan Okulu’nu kurdu.

MISSIKIAN, Marka Efendi (öl. ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında). ‘pekçok yıl’dır Elazığ ve Erzurum’da belediye mühendisiydi.³⁰

TCHUGASIZIAN, Minas Efendi. 1903’ten 1908’e kadar Peri kazasının ast-vali muaviniydi.

TCHUGASIZIAN, Sarim. 1905’ten 1908’e kadar Arapkir kazasının ast-vali yardımcısıydı.

TERKHANIAN, Michayel Efendi (1865-1915). 1880’lerden 1909’a kadar Malatya hükümeti’nde çeşitli memurluklarda hizmet etti. İlkönce vetgi tahsildarlığında bir vekil olarak istihdam edildi, fakat sonra Adıyaman kazasına sandık emini olarak tayin edildi. 1889’da Malatya’ya döndü, (1909’a kadar) maliye idaresinde bir sandık emini olarak çalışmaya devam etti. Bizim kaynaklarımıza göre, idarenin, belediye meclisinin üç idarî mahkemenin bir azası da oldu.³¹

TIWTELIAN, Yovhannes (1885-1895). Malatya’da ve İstanbul’da eğitim gördü. Malatya hükümetine hizmet etti. 1873’ten 1888’e kadar ilk olarak tahrirat şefliğinde katip oldu ve 1888 ile 1895 arasında Umumi maliye idaresinin sandık emini olarak görevlendirildi.

TOTVAYAN, Boghos. 1895’de Peri (Çarsancak) kazasının ast-vali yardımcısı olarak tayin edildi, fakat Arslan Bey’in haydutları tarafından öldürüldü.

²⁹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 79.

³⁰ Krikorian, *a.g.e.*, s. 79.

³¹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 79.

YAGHDJIAN, Ohan (1800-1890). Kesirik (Elazığ)'de yaşayan bir tüccardı. Türk-Rus Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna yiyecek sağladı, zor koşullar altında çalıştı. Hizmetleri için, bir kılıç ile bir onursal elbise ve nişan teklifi aldı³².

YAZIDJIAN, Yovhannes Efendi (öl. ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında). Vilayet tercümanı (dragoman) ve Elazığ'da hükümet ortaokulunda Ermenice öğretmeni idi.

Kaynakça

A. Cevad (1895-1900). *Diyarbakır 'Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, II, İstanbul.

Bayındır, Seda (1997). *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi), İstanbul.

Bryce, J. (1916). *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, 1916.

Cuinet, V. (1896). *Syrie, Liban et Palestine*, Paris.

Cuinet, Vital (1891). *La Turquie d'Asie*, Cilt: II, Paris.

Çoruh, Haydar (2002). "Erzurum'daki Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Ankara.

Çoruh, Haydar, "Erzurum'daki Türk Ve Ermeni Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", Güneyde Bir Tarih Sevdalısı Dr. Süleyman Hatıpoğlu Armaganı, Gazi Yayınları, Ankara 2022.

Dahiliye Nezareti Sicil Genel İdaresi Müdürlüğü (1336). *Osmanlı Ülkelerinin 1330 yılı nüfus istatistikleri*, İstanbul.

Minorsky, V., Ma'muret al-'Aziz, 'EI, vol. 3, p. 224;

Kramers, J., art. Kharput, 'EI', vol. 2, pp. 915-16;

Darkot, B., "El'aziz", İ.A, Cilt: 31, s. 221-2

Eramian, H. (1929). 'Memorial of Van-Vasporakan, vol. 1, Alexandria.

Fraşeri, Ş. (1888-9). *Kamûs ül-a'lâm*, Cilt: 4, 1306-1316 H.

Güran, Tevfik (2000). "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *State Institute of Statistics Prime Ministry Republic of Turkey*, (Edit. H.İnalcık-Ş.Pamuk), Ankara 2000.

Gürün, Kamuran (2001). *Ermeni Dosyası*, 5. Baskı, İstanbul.

Karpat, Kemal (1985). *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press.

Karpat, Kemal H. (1978). "Ottoman Population Refords and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. IX.

³² Krikorian, a.g.e., s. 79.

Kodaman, Bayram (2001). “Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Edit. Erhan Afyoncu), İstanbul.

Krikorian, Mesrob K. (1977). *Armenians in The Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London.

Küçük, Cevdet (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1986

Küçük, Cevdet (1985). “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, s. 1007-1024.

Küçük, Cevdet (1987). "Millet Sistemi ve Tanzimat", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri (13-14 Mart 1985)*, Ankara.

Küçük, Cevdet, (1984), *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878–1879)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlar

Leart, M. (1913). *La question Armenienne a la lumiere des documents*, Paris.

Lepsius, J. (1919). *Der Todesgang des armenischen Volkes*, Potsdam.

Lynch, H. F. B. (1901). *Ermenistan: Seyahatler ve Çalışmalar*, Cilt: II, London.

McCharthy, J. (2002). “Osmanlı Ermeni Nüfusu”, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Edt. Türkkaya Ataöv), Ankara.

Ormanian, M. (1955). *The Church of Armenia*, London.

Özgül, M. Cemil (2001). “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Cilt: I, Sayı: 37, Ankara.

Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt: II, İstanbul.

Shaw, Stanford J. (1980). “Ottoman Population Movement During The last Years of The Empire, 1885-1914:

Theodik (1922). *The Almanac For Everyone*.

Trabzon vilayeti Salnâmesi, 1320H. /1902-3, s. 338-9 1321 H. /1903-4 Vilayet yıllığında (s. 470-3) ve 1322 H. /1904.

Uras, Esat (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.